

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

STAGIRANINOVO ODREĐENJE MUDROSTI

Sažetak: Autor ispitivanje Aristotelovog određenja, ali i nastanka i cilja, mudrosti započinje rečenicom koja otvara *Metafiziku* („Svi ljudi po prirodi teže saznavanju”), koja je ključna za razumevanje čitavog ovog spisa, i koja istovremeno otkriva motiv celokupnog stvaralaštva filozofa iz Stagire. Ova samorazumljiva ljudska žudnja za saznavanjem je, po Aristotelu, zbog svoje prirodne utemeljenosti nezavisna od bilo kakvih pragmatičnih i utilitarnih namera. U tekstu se, zatim, analiziraju različiti tipovi saznavanja, koje Stagiranin gradira od najnižeg opažanja, preko sećanja, pamćenja i predstavljanja, iskustva i umeća, do mudrosti, koja se nalazi na vrhu lestvice načina saznavanja. Pojam mudrosti, prema ovim razmatranjima, baziran je prevashodno na znanju uzroka. Moglo bi se reći da što se viši i opštiji uzroci znaju, tim se neko ima smatrati mudrijim. Ovaj najviši tip saznavanja treba, dakle, da demonstrira šta stvari jesu i zašto jesu. Autor je istraživanjem, primarno *A* knjige *Metafizike*, utvrdio da mudrost, osim što je znanost o opštem, predstavlja najtežu i najtačniju znanost, koja se može potpunije poučavati i koja dominira nad svim ostalim znanostima. Konačno, jedino „mudrost”, „metafizika”, „znanost prvih principa” potpuno odgovara pojmu znanosti koja teži istini i čija je svrha znanje radi znanja.

Ključne reči: Aristotel, određenje, mudrost, saznavanje, načela, uzroci, znanost, metafizika

Prva rečenica prve knjige *Metafizike*, „Svi ljudi po prirodi teže saznavanju”² (Πάντες άνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει), ključna je za razumevanje čitavog ovog spisa, istovremeno, ona otkriva i motiv celokupnog Aristotelovog stvaralaštva. Ova, po Stagiraninu, samorazumljiva ljudska žudnja za saznavanjem je zbog svoje prirodne utemeljenosti nezavisna od bilo kakvih pragmatičnih i utilitarnih namera. Kao ilustracija ove tvrdnje navodi se aktivnost čula koja se, iako donose i neposrednu korist, vole, pre svega, zbog njih sa-

1 E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

2 Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 3, 980a21. Ladanov prevod iste rečenice je: „Svi ljudi teže znanju po naravi” (Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 1, 980a21). Grčko εἰδέναι („saznavanje”) u neposrednoj je vezi sa terminima εἶδω, ὁράω, εἶδον, οἶδα, u smislu „videti”, „gledati”, ali i „uvideti”, „sagledati”, „razumeti”, „znati”, „sazna(va)ti” (Detaljnije videti u: H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 483). Ovom čuvenom rečenicom Hankinson (R. J. Hankinson) započinje istraživanje strukture aristotelovski pojmljene nauke, u članku pod nazivom „Filozofija nauke” (R. J. Hankinson, «Philosophy of Science», u: *The Cambridge Companion to ARISTOTLE*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 109).

mih, a naročito najvažnije među njima, čulo vida. Ovo čulo (prev. Ž. Kaluđerović) „mnoge razlike pokazuje” (πολλάς δηλοῖ διαφοράς) i „najviše omogućava spoznajnu” (μάλιστα ποιεῖ γνωρίζειν).³

Nakon uvodnog razmatranja Stagiranin prelazi na određivanje različitih tipova saznavanja.⁴ Na dnu lestvice je čulnost odnosno opažanje (αἴσθησις), koje se može odrediti kao neposredna datost pojedinačnih čulnih stvari u njihovoj pojedinačnosti. Ovo svojstvo je odlika kako ljudi tako i životinja. Neke životinje sudeluju i u višem tipu saznavanja koji Aristotel označava kao sećanje, pamćenje (μνήμη) i predstavljanje (φαντασία),⁵ na osnovu čega se vrši dodatna diferencijacija među životinjama na manje i više „razborite” (φρόνιμα, φρονιμώτερα).⁶ Pamćenje dopušta zadržavanje čulno doživljenog, te njegovim povremenim predstavljanjem omogućava učenje.

3 Nešto dalje u tekstu (*Met.* 981b11-13), Aristotel će, bez mnogo dvoumljenja, reći da nijedno od čula nije mudrost, i dodati da ona ne govore zašto nešto jeste već samo da jeste. U spisu *O opažanju i o opažajnom* (*Περί αἰσθήσεως και αἰσθητῶν*) 437a3-5, Stagiranin ponavlja svoju tezu o superiornosti vida u odnosu na ostala čula, naglašavajući da se to dešava spram onog nužnog i po sebi (*προς τας ανάγκας ... και καθ' εαυτήν*). U istoj rečenici on, istina, dodaje da je čulo sluha bolje u odnosu na um i po pridolazećem (*προς ... νουν, κατά συμβεβηκός*).

4 Vid. i *An. Post.* 100a3-9. U ovom stepenovanju saznavanja kod Aristotela, teško da može biti govora o fenomenologiji svesti. Stagiranin jeste svest u njenoj osnovnoj strukturi shvatio na jedan relativno reflektovan način. No, suština svesti kao samootkrivanje onoga što jeste u svesti je dijalektičko-spekulativni proces, gde tek kada je svest razumljena u njenoj duhovnoj biti moguće je njeno imanentno kretanje ka vlastitim višim oblicima. Drugačije rečeno, filozofsko dokazivanje nužnosti razvitka svesti koje vodi do najviše forme svesti, apsolutnog znanja, to jest do filozofske biti svesti, nije moguće ukoliko se svest ne shvati kao duh. Ovakvo nešto ostvarivo je tek kod Hegela (G. W. F. Hegel), gde filozofija svoj metafizički početak obrazlaže posredstvom fenomenologije duha, to jest filozofskog dokazivanja nužnosti razvitka svesti u njenoj istoriji, razvitka koji vodi ka, već pomenutoj, najvišoj formi svesti.

5 Pri kraju trećeg poglavlja sedme knjige *Nikomahove etike* (1147b4-5), Stagiranin beleži da životinje nemaju opštih zamisli ili pretpostavki (*καθόλου ὑπόληψιν*), nego samo predstavu i pamćenje pojedinosti (*καθ' ἕκαστα φαντασίαν και μνήμην*).

6 Upotreba reči *φρόνιμος* na dva mesta u A knjizi *Metafizike* (980b21-25), a u vezi životinja, pobuđivala je asocijacije na razboritost koja, na osnovu pasaža iz *EN*1140b20-21, po nužnosti mora biti sposobnost činjenja ljudskih dobara, istinski i prema razumu. *Phronesis* je pojam koji se mnogostruko iskazuje (*πολλαχῶς λεγομένων*), pa njegovo prisustvo kod životinja treba da se razmatra u širem smislu, i on kod njih ne podrazumeva nikakvo prisustvo *logosa*. Ovaj širi aspekt razmatranja razboritosti određuje se u razlici njenog poimanja kod ljudi i životinja. U *EN*1141a22-28, Aristotel napominje da svaka vrsta naziva razboritim onoga ko dobro razmatra ono što se tiče nje same, stoga i neke životinje mogu biti razmatrane kao razborite ukoliko imaju moć predviđanja stvari koje se tiču njihovih života. Aristotelovo generalno stanoviše je da životinje nemaju verovanja (*πίστις*), mnenja (*δόξα*), rasuđivanja (*λογισμός*), mišljenja (*λόγος*), razuma (*διάνοια*) i uma (*νοῦς*). Ovakvu tezu Stagiranin brani u mnogim spisima: *O duši* (404b4-6, 414b18-19 sa 32-33 i 415a7-8, 428a19-24, 433a12, 434a5-11), *O delovima životinja* (641b7), *Eudemova etika* (1224a27), *Politika* (1332b5), *Nikomahova etika* (1098a3-4), *Metafizika* (980b28), *Pamćenje i sećanje* (450a16). Detaljnije videti u autorovom tekstu. Ž. Kaluđerović

Čovek je, s druge strane, u posedu jedne više moći saznavanja, koja nastaje iz (prev. Ž. Kaluđerović) „*mnoštva pamćenja jedne te iste stvari*” (πολλαι μνημαι τοῦ αὐτοῦ πράγματος) i koju Aristotel naziva iskustvo (ἐμπειρία). Iskustvo je neposredno i konkretno znanje, znanje koje, ipak, daje informaciju samo o pojedinačnoj stvari, pa se ono i ne može poučavati.

Potom dolazi umeće (τέχνη), u čijoj osnovi je opštost znanja.⁷ Stagiranin, kao što to često čini, daje primer iz medicine. Pretpostaviti kako je Kaliji obolelom od određene bolesti pomogao odgovarajući lek, i kako Sokratu i brojnim drugim pojedincima obolelim od iste bolesti pomaže isti taj lek, pripada iskustvu. Znati, pak, da taj lek pomaže *svima* koji su oboleli od dotične bolesti jeste stvar umeća. Noseće reči u tekstu su κατ' ἕκαστον (Met.981a9), koje znače „svaki pojedini”, i koje pokazuju da je osnovna karakteristika iskustva „spoznaja” pojedinačnosti, i κατ' εἶδος (Met.981a10), što u datom kontekstu znači „prema vrsti”, i što govori da je umeće spoznaja opštosti. Umeće se može, modernije rečeno, odrediti i kao „znati kako”. Čovek umeća, umešnik, jeste onaj koji zna kako da uradi odgovarajuće stvari, onaj koji zna koja sredstva treba upotrebiti da bi se postigli željeni rezultati. Umeće se, stoga, može i poučavati. Aristotel, istina, kaže da se često može desiti da čovek iskustva bude veštiji i sposobniji od čoveka umeća, i to baš zbog svog boljeg poznavanja pojedinačnih slučajeva. U konačnom zbiru, oni koji poseduju umeće imaju se smatrati mudrijim od onih koji poseduju samo iskustvo. Razlog tome je, kako navodi Stagiranin, što umeće daje znanje uzroka, dok iskustvo ne. Oni koji deluju pomoću iskustva znaju ὅτι (činjenice, doslovno „šta”), dok oni koji deluju pomoću umeća znaju διότι (razloge, doslovno „zašto”) (Met.981a28-30).⁸

---

derović, „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje” i odgovornosti kod životinja”, u: *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb 2011, str. 311-321.

7 O tome Aristotel piše na više mesta u svojim delima: Met.981a5-7, 981a16; Phys.247b5-248a2; An. Post.99b20-100a14.

8 Nakon analize prve knjige *Nikomahove etike* moglo bi se konstatovati da je Stagiraninova praktička filozofija „egzistencijalistička”, jer ona polazi od onoga što jeste, od činjenica (ὅτι), dok je teorijska filozofija u bitnom smislu „esencijalistička”, pošto ona nužno polazi od načela, od razloga (διότι) (Dodatno konsultovati i: M. A. Perović, *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013, str. 63-68). U parafraziranom delu teksta iz *Metafizike* mogu se registrovati određene aporije. Aristotel, na primer, kaže (prev. Ž. Kaluđerović) „*da je umeće u većoj meri od iskustva znanost*” (τέχνην τῆς ἐμπειρίας ἡγαύμεθα μᾶλλον ἐπιστήμην εἶναι) (Met.981b8-9). Na ovom mestu, sledeći samog Stagiranina, nije umesno upotrebljavati bilo kakvu komparaciju, jer ako umeće i jeste znanost onda to iskustvo zasigurno nije. Na stranu to što, recimo u EN1139b15-1140a23, Aristotel oštro razdvaja znanost i umeće. Drugi primer je kada Stagiranin nešto kasnije (Met.981b23-24) govori o matematičkim „umećima” kod egipatskih sveštenika. Čitajući nakon ovoga dalje Aristotela, uočava se da je za matematiku uvek rezervisan status znanosti (ἐπιστήμη), a ne umeća (τέχνη). Umeće se kasnije vezuje za svoju tradicionalnu sferu i zadržava

Na vrhu lestvice načina saznavanja nalazi se mudrost (*σοφία*).⁹ Pojam mudrosti, prema ovim razmatranjima, baziran je pre svega na znanju uzroka. Moglo bi se reći da što se viši i opštiji uzroci znaju, tim se neko ima smatrati mudrijim. Ovaj najviši tip saznavanja treba da demonstrira šta stvari jesu i zašto jesu. Jedino „mudrost”, „metafizika”, „znanost prvih principa”, potpuno odgovara pojmu znanosti koja teži istini i čija je svrha znanje radi znanja.¹⁰

Pošto je evidentno da je mudrost znanost o određenim načelima i uzrocima, Aristotela je zanimalo o kojim i kakvim je uzrocima i načelima reč. Pre nego što odgovori na to pitanje, on će prethodno navesti šta je to što karakteriše znanje mudraca. Prvo, mudrac zna sve koliko god je to moguće iako pri tom ne poseduje znanje baš o svakoj pojedinosti. Mudrac, dalje, zna teške stvari odnosno ono što čoveku nije lako da spozna. On je i tačniji u izlaganju. On je, takođe, sposoban da poučava o uzrocima. Njegovo je znanje radi samog znanja. I poslednje, njegovo nije da sluša tj. da se pokorava nego da zapoveda (*Met.*982a6-19).¹¹

---

va prevashodno osobinu spoznajne moći koja je vezana za poietička znanja, dok znanost postaje spoznajna moć karakteristična za, najviše rangirana, teorijska znanja u koja spada i pomenu-ta matematika. Ove i još neke druge nedoumice samo ukazuju da je Aristotel razvijao i usavršavao svoju filozofsku terminologiju, te da se na pojedinim mestima A knjige njegove *Metafizike* nalaze u upotrebi i neki tradicionalni, u uobičajenoj komunikaciji korišćeni, termini bez striktno filozofskog značenja.

9 Iako prvo poglavlje prve knjige *Metafizike* počinje bez pominjanja mudrosti, na njegovom kraju (*Met.*981b27-29) uočava se namera da se pokaže da svi pretpostavljaju da se *σοφία* odnosi na prve uzroke i načela (*πρῶτα αἴτια καὶ ... ἀρχαίς*). Slično tvrdi i Alan (D. J. Allan), dodajući da Stagiraninovu *sophiu* odlikuje velika spekulativnost, poput one Anaksagorine (D. J. Allan, *The Philosophy of Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 1979, p. 70). Jeger (W. Jaeger) je napisao da su prvo i drugo poglavlje A knjige *Metafizike*, u stvari, detaljnija razrada onoga što Aristotel pominje u svom *Protreptikosu* (*Nagovoru na filozofiju*) (npr. u 53. fragmentu) (W. Jaeger, *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann, Zürich 1985, s. 68 i dalje).

10 U kasnijim podelama, uz metafiziku, ta počast pripašće i fizici i matematici (*Met.*1025b18-1026a23, 1064a10-1064b6; *Top.*145a15-18; *EN*1139a26-33). U *Nikomahovoj etici* Aristotel znanost (*ἐπιστήμη*), zajedno sa umom (umnošću) (*νοῦς*), mudrošću (*σοφία*), razboritošću (*φρόνησις*) i umećem (*τέχνη*), shvata kao pet načina kojima duša postiže istinu pomoću potvrđivanja ili poricanja. Potom se *ἐπιστήμη*, *νοῦς* i *σοφία* grupišu kao sposobnosti saznavanja (*τὸ ἐπιστημονικόν*), koje imaju teorijski karakter, budući da su okrenute nužnim i nepromenljivim stvarima. Na drugoj strani ostaju *φρόνησις* i *τέχνη* kao sposobnosti prosuđivanja (*τὸ λογιστικόν*), koje zadržavaju praktičko-poietički karakter zato što uvek imaju posla sa propadljivim stvarima koje nisu nužne. Znanost je ovde shvaćena kao teorijska disciplina koja se bavi nužnim i večnim stvarima koja se želi zbog nje same. U Z knjizi *Nikomahove etike* (1139b31-32), *ἐπιστήμη* je određena kao „sposobnost dokazivanja” (*ἔξις ἀποδεικτική*), koja postupa apodiktički, demonstrativno, gradeći dokaze na osnovu već pretpostavljenih istinitih premisa, načela, ne pitajući pri tom o samim ovim načelima.

11 Premda na početku ovog pasusa, i još jednom nešto kasnije, Aristotel skromno izjavljuje

Stagirinin, zatim, daje određenje mudrosti¹² (*Met.* 982a19-982b7):

Takve su zamisli i toliko ih je, dakle, koje imamo o mudrosti i o mudracima. A od ovih [odlika], znanje svega nužno pripada onome ko najviše poseduje sveopšte znanje. Jer taj, na neki način, zna svo podležeće, a upravo je to i najteže ljudima da saznaju, ono najopštije, jer ono je najudaljenije od opažanja. Najtačnije, pak, od znanosti su one koje se najviše odnose na ono što je prvo. Tačnije su one [znanosti] koje se izvode iz manje [načela] od onih koje obuhvataju dodatke, kao što je aritmetika [tačnija] od geometrije. Osim toga, poučnija je ona [znanost] koja motri uzroke, jer poučavaju oni koji navode uzroke svake pojedinosti. A saznavanje i razumevanje sebe radi, najviše pripadaju znanosti o onom što je najviše saznatljivo. Jer onaj koji izabira saznanje radi njega samog, ponajpre će izabrati najvišu znanost, a takva je ona o tome što je najviše saznatljivo; a najpoznatljivije je ono prvo i uzroci. Jer kroz njih i iz njih saznaje se sve ostalo, a ne ono preko podležećeg. Od svih znanosti je najpodobnija da vlada, i podobnija je od njoj podređenih, ona koja zna zbog čega treba učiniti svaku pojedinost; a to je dobro svake pojedinosti, uopšte, ono najbolje u celokupnoj prirodi.¹³

τὰς μὲν οὖν ὑπολήψεις τοιαύτας καὶ τοσαύτας ἔχομεν περὶ τῆς σοφίας καὶ τῶν σοφῶν, τούτων δὲ τὸ μὲν πάντα ἐπίστασθαι τῷ μάλιστα ἔχοντι τὴν καθόλου ἐπιστήμην ἀναγκαῖον ὑπάρχειν· οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκείμενα. σχεδὸν δὲ καὶ χαλεπώτατα ταῦτα γνωρίζειν τοῖς ἀνθρώποις, τὰ μάλιστα καθόλου· πορωτάτω γὰρ τῶν αἰσθήσεώς ἐστιν. ἀκριβέσταται δὲ τῶν ἐπιστημῶν αἱ μάλιστα τῶν πρώτων εἰσίν· αἱ γὰρ ἐξ ἐλαττόνων ἀκριβέστεραι τῶν ἐκ προσδέσεως λαμβανομένων, οἷον ἀριθμητικὴ γεωμετρίας. ἀλλὰ μὴν καὶ διδασκαλικὴ γε ἢ τῶν αἰτιῶν θεωρητικὴ μᾶλλον· οὗτοι γὰρ διδάσκουσιν οἱ τὰς αἰτίας λέγοντες περὶ ἕκαστον. τὸ δ' εἰδέναι καὶ τὸ ἐπίστασθαι αὐτῶν ἕνεκα μάλιστ' ὑπάρχει τῇ τοῦ μάλιστα ἐπιστητοῦ ἐπιστήμῃ. ὁ γὰρ τὸ ἐπίστασθαι δι' ἑαυτὸ αἰρούμενος τὴν μάλιστα ἐπιστήμην μάλιστα αἰρήσεται, τοιαύτη δ' ἐστὶν ἢ τοῦ μάλιστα ἐπιστητοῦ, μάλιστα δ' ἐπιστητὰ τὰ πρώτα καὶ τὰ αἴτια· διὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐκ τούτων τᾶλλα γνωρίζεται, ἀλλ' οὐ ταῦτα διὰ τῶν ὑποκειμένων. ἀρχικωτάτη δὲ τῶν ἐπιστημῶν, καὶ μᾶλλον ἀρχικὴ τῆς ὑπηρετούσης, ἢ γνωρίζουσα τίνος ἕνεκὲν ἐστὶ πρακτέον ἕκαστον· τοῦτο δ' ἐστὶ τὰγαθὸν ἐν ἑκάστοις, ὅλως δὲ τὸ ἄριστον ἐν τῇ φύσει πάσῃ.

da će samo „pretpostaviti“ (*ὑπολήψεις*) šta je to što karakteriše mudraca, iz daljeg toka izlaganja uočava se, ipak, mnogo veća uverenost u ono što se izlaže od pukog pretpostavljanja.

12 U dijalogu *O filozofiji* (fr. 8) Aristotel piše o različitim primenama i značenjima *sophie*, u kontekstu oporavka ljudskog roda od katastrofa koje ga periodično pogadaju. *Sophia*, tako, evoluirala od jednostavnog postignuća gajenja žita, preko arhitektoničkih umeca i uspostavljanja političkih i zakonskih normi i poredaka, do bavljenja prirodom i, na koncu, motrenja nepremisljivih i nepropadljivih božanskih stvari. Detaljnije videti u: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy VI*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, pp. 85-86.

13 Prev. Ž. Kaluderović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 6-7, 982a19-982b7. Ladanov prevod glasi: „Dakle, takve su i tolike pretpostavke koje imamo o mudrosti i

Iz ovog opširnog određenja mudrosti tj. prve filozofije, koja je potom nazvana metafizika,¹⁴ kasniji komentatori najčešće izvode sledeće teze:

1. Mudrost je znanost o (sve)opštem; ona se proteže na sve strane odnosno na svo podležeće (*πάντα τὰ ὑποκείμενα*).

2. Mudrost je najteža znanost, jer se bavi najopštijim stvarima koje su najviše udaljene od čulnog opažanja, pa se samim tim i najteže spoznaju.¹⁵

3. Mudrost je najtačnija znanost jer radi sa „onim prvim“ (*τὰ πρῶτα*). Tačnija je ona znanost čiji je predmet manje složen odnosno određen manjim brojem načela. Tako je, verovatno, i aritmetika jer ne proučava dimenzije jednostavnija, a samim tim i tačnija od geometrije.¹⁶

4. Mudrost se može i potpunije poučavati, jer ona saznaje uzroke stvari, pa time poseduje i sposobnost poučavanja u većoj meri.

5. Mudrost je znanje radi znanja, štaviše ona je najviša znanost i znanost o najvišem. Ona je znanje radi sebe same i ima posla sa onim što je najpoznatljivije. Ona razmatra prva načela i uzroke, a kroz njih sve ostalo biva saznatljivo.

---

*mudracima. Među tima značajka o spoznaji svega nužno mora pripadati onomu tko najviše posjeduje znanost o sveopćem, jer taj nekako već zna sve podmete, a upravo je te stvari ljudima najteže shvatiti, one koje su najopćenitije, jer su najudaljenije od sjetila. A najtočnije od znanosti su one koje se bave prvim počelima; i one što se zasnivaju na manje (počela) točnije su od onih koje ih imaju i po dodatku, kao što je računstvo točnije od zemljomjerstva. Uz to je i poučnija znanost koja razmatra uzroke, jer poučavaju oni koji izlažu uzroke o svakoj pojedinosti. I znanje i razumijeće koji su poradi sebe samih najviše se nalaze u znanosti o onome što je najspoznatljivije. Jer onaj koji izabire znanje radi njega samoga, izabrat će najviše i najvišu znanost, a to je o onome što je najspoznatljivije; najspoznatljiviji su prva počela i uzroci, jer s pomoću njih i iz njih spoznaju se ostale stvari, ali ne i one same s pomoću podmeta; a od svih je znanosti najpodobnija vladati (i podobnija je vladati od neke podređene) ona koja zna poradi čega treba činiti svaku stvar; a to je Dobro svake pojedinosti, i u cijelosti ono Najbolje u cjelokupnoj naravi” (Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 6-7, 982a19-982b7).*

14 Koplston (F. Copleston) piše: „*Metafizika je, dakle, prema Aristotelu, mudrost par excellence, a filozof ili ljubitelj mudrosti jeste onaj koji želi znanje o krajnjem uzroku i prirodi stvarnosti, a želi to znanje radi njega samog*” (Prev. S. Žunjić. F. Koplston, *Istorija filozofije Grčka i Rim*, Beograd: BIGZ, Beograd 1991, str. 324).

15 Aristotel uobičajeno opisuje znanost kao put od partikularnog, koje je bliže čulima, do univerzalnog, koje je najudaljenije od opažanja (*Met.* 982a23-25) (o ovome će detaljnije biti govora u nastavku rada). Na jednom mestu u *Fizici* (184a21-184b14) on tvrdi (naizgled) drugačije, naime, da treba napredovati od onoga što je opšte ka pojedinačnom. Gatri (W. K. C. Guthrie) smatra da je ključ razumevanja ove prividne protivrečnosti u Stagiraninim spisima u tome što se ono „opšte”, „uopšte”, „sasvim” (*τὸ καθόλου*) odnosi na različite stvari u različitim delima (W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy VI*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, p. 200).

16 To Stagiranin i piše u *Drugoj analitici* 87a31-35.

6. Mudrost je znanost koja dominira nad svim ostalim znanostima, tačkoreći „vladarska” znanost. Ona daje svim drugim znanostima načela, ali i ih sama ne prima od njih. Mudrost zna svrhu svih ostalih znanosti kao i to zašto svaka stvar mora biti učinjena. Svrha je dobro svake stvari, a dobro (*τὰγαθόν*) i ono „zbog čega” (*οὗ ἕνεκα*) su za Aristotela jedan od uzroka, i to onaj finalni.

Postoji li možda protivrečnost između druge i pete odrednice? Da li je moguće da nešto istovremeno bude i najsaznatljivije i najteže saznatljivo? Ono što je najsaznatljivije (*μάλιστα ἐπιστητά*) jesu prva načela i uzroci. Superlativ (*μάλιστα*), u stvari, sugerira da oni treba da budu razumljeni u najvišem smislu, potom, da baš oni treba da budu saznati ili da, pre svega, oni treba da budu saznati, čak i da najbolje moguće treba da budu shvaćeni. Mudrost je najdostojnija saznanja jer se bavi prvim načelima i uzrocima svih stvari, a ta načela i uzroci su istinitije saznatljivi po sebi, nego po svojoj primeni (jer primena zavisi od njih, a obrnuto ne вреди), i u tom smislu se oni mogu razmatrati kao, „najsaznatljiviji”.

To, dakako, ne znači da su prva načela i uzroci najsaznatljiviji u odnosu na nas. Oni su, naprotiv, najteži za saznavanje, jer naše saznanje nužno započinje čulnim datostima, a za prelazak od onoga što je neposredno poznato ka krajnjim načelima potreban je veliki misaoni napor. Zato do njih stižu samo retki, koji se, potom, ocenjuju kao izvrsniji od ostalih.

Autor ovog rada nakon, u helenskom duhu rečeno, „davanja razloga” (*λόγον δίδοναι*), smatra da nema i da ne mora biti kontradikcije između gore navedenih tvrdnji.

U prvom delu A knjige *Metafizike*, priroda „tražene znanosti” bila je određivana na, unekoliko, empirijski način. Aristotelov istraživački hod teče od najelementarnijih čulnih opažaja pa sve do ispitivanja najviših uzroka. Njegov metod nije se sastojao u uzimanju npr. ideje mudrosti i dedukovanju iz te ideje šta bi mudrost trebala da bude i koji su njeni uslovi. On čini upravo suprotno. Ma koliko u Stagiraninovom korpusu postojalo mesta koja idu u prilog tezi da se njegova filozofija zasniva na empiriji, i ma kako se tvrdilo da je on učinio principom znanja i saznanja ono što se naziva iskustvom, to nije sva istina o njemu. Hegel, takođe, priznaje postojanje empirijske crte u Aristotelovom radu, ali i dodaje: „Može se reći da je Aristotel jedan savršeni empiričar, naime jedan empiričar koju u isto vreme misli ... Njegova empirija je upravo totalna”.¹⁷ Stagiraninova filozofija, sem empirijske crte, u isto vreme sadrži i najdublje pojmove,¹⁸ te je sigurno da u pogledu spekulativne dubine Aristotel prevazilazi sve svoje prethodnike, uključujući i Platona. On je, dodaje Hegel:

17 Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije II*, Kultura, Beograd 1964, str. 279.

18 Na delu je, u stvari, jedinstvo empirijskog i spekulativnog uvida.

„Tako obiman i spekulativan kao niko drugi”.¹⁹ Stagiranin gotovo uvek sintetizuje razmatrano empirijsko i dovodi ga do pojma, i to je trajna zasluga njegovih sačuvanih spisa. Ne treba zaboraviti da mudrost, po Aristotelu, ne cilja na, recimo, priyatnost života, već ova znanost kulminira u kontemplaciji najviših uzroka, i to, kao što je napomenuto, zbog sebe same.

Treće poglavlje prve knjige *Metafizike* (983a24-32) otvara Stagiraninovo izlaganje o uzrocima:²⁰

*Sad je jasno da treba steći znanost o prvobitnim uzrocima (jer kažemo da znamo svaku pojedinu [stvar] [samo] [onda] kad mislimo da poznamo njen prvi uzrok), a o uzrocima se govori četvorstruko. U jednom [smislu] kažemo da uzrok jeste bivstvo i 'ono što bejaše biti' (jer se ono 'zašto' konačno svodi na pojam [stvari], a ono prvo 'zašto' jeste uzrok i načelo), u drugom [smislu] [uzrok] je tvar i podležće, u trećem, odakle je načelo kretanja, i u četvrtom, uzrok koji je oprečan ovom, 'zbog čega' i dobro (jer to je cilj svega nastajanja i kretanja).*²¹

Ἐπεὶ δὲ φανερόν ὅτι τῶν ἐξ ἀρχῆς αἰτίων δεῖ λαβεῖν ἐπιστήμην (τότε γὰρ εἰδέναι φαιμέν ἕκαστον, ὅταν τὴν πρώτην αἰτίαν οἰώμεθα γνωρίζειν), τὰ δ' αἰτία λέγεται τετραχῶς, ὧν μίαν μὲν αἰτίαν φαιμέν εἶναι τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τί ἦν εἶναι (ἀνάγεται γὰρ τὸ διὰ τί εἰς τὸν λόγον ἔσχατον, αἴτιον δὲ καὶ ἀρχὴ τὸ διὰ τί πρῶτον), ἑτέραν δὲ τὴν ὕλην καὶ τὸ ὑποκείμενον, τρίτην δὲ ὅθεν ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, τετάρτην δὲ τὴν ἀντικειμένην αἰτίαν ταύτην, τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὰ γὰρ δὴ τέλος γὰρ γενέσεως καὶ κινήσεως πάσης τοῦτ' ἐστίν.

Mnogi filozofi pokušali su da pojme odakle vodi poreklo Stagiraninovo učenje o četiri uzroka. Jeger, u pominjanoj knjizi o temeljima povesti razvoja Aristotela,²² kaže da Stagiranin uopšte ne iznosi argumente na osnovu ko-

19 Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije II*, Kultura, Beograd 1964, str. 243.

20 Deo teksta koji sledi preuzet je, sa izvesnim modifikacijama u komentarima i vlastitim prevodom, iz uvodnog dela autorovog članka o Aristotelovom učenju o uzrocima. Videti: Ž. Kaluđerović, „Stagiraninova aitiologija”, u: *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo 2013, str. 74-78.

21 Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 9, 983a24-32. Ladan na sledeći način prevodi ovo mesto: „Sad je bjelodano kako valja steći znanost o prvotnim uzrocima (jer kažemo kako znamo kakvu pojedinost kad mislimo da spoznajemo njezin prvotni uzrok), a govori se o četiri vrste uzroka, od kojih je – kažemo – jedan bivstvo i bit (jer zašto napokon se svodi na pojam stvari, dok je prvotno zašto uzrok i počelo), drugi je uzrok tvar i podmet, treći je počelo kretanja, a četvrti je njemu oprečan uzrok, naime: 'poradi čega' i Dobro (jer to je svrha svega nastajanja i kretanja)” (Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 9-10, 983a24-32). O Aristotelovom učenju o uzrocima konsultovati i: *Met.* 1013a24-1013b3; *An. Post.* 94a20-23; *GA* 15a 3-7; *Phys.* 194b23-35, 198a22-24. Detaljnije videti kod Bonica (H. Bonitz) u njegovom *Indexu*. H. Bonitz, *Index aristotelicus* (Vol. 5), Walter de Gruyter & Co, Berlin 1975, 22b12-23a42.

22 W. Jaeger, *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann,

jih izlaže pomenutu klasifikaciju. Ovaj autor²³ dodaje da teleološka doktrina o uzrocima na kojoj Aristotel bazira sopstvenu metafiziku leži u osnovi cele prve knjige *Metafizike*, te da bi čitava koncepcija ove knjige²⁴ kolapsirala ako aitiologija *Fizike* ne bi bila u pozadini svakog napisanog reda. Nešto ranije u knjizi Jeger, istina, nudi odgovor na pomenutu dilemu o poreklu Aristotelove doktrine. On kaže da je svojevrsna novina to što Stagiranin svoje učenje o uzrocima genetički razvija iz istorije ranije filozofije. Ros (W. D. Ross), još jedan veliki autoritet za Aristotela, u svojim iscrpnim komentarima *Fizike*,²⁵ tvrdi kako nije poznato kako je Stagiranin dosegao do učenja o uzrocima. Ono se prosto zatiče u Aristotelovim spisima kao nešto poznato i samorazumljivo. On je do tog učenja mogao stići, smatra Ros, reflektovanjem čina umetničkog proizvođenja, kao i praćenjem toka prirodnih procesa. Ako se to desilo na taj način, onda su na Stagiraninov rad morala ostaviti traga i razmatranja koja su vršili njegovi prethodnici.

Činjenica je da, ni na citiranom mestu niti bilo gde drugo u svom bogatom opusu, Aristotel ne pokušava da dedukuje uzroke, čak ne nagoveštava ni neke međukorake postupka zasnivanja vlastitog učenja. On, jednostavno, uvodi pomenuta četiri uzroka ne podrazumevajući neke druge. Podsećanje na delove *Druge analitike* verovatno će pojasniti zašto je tako. Na jednom mestu (*An. Post.* 72b18-25) Aristotel napominje da nisu sve znanosti apodiktičke i da postoji i tzv. ne-apodiktička znanost. Mada na dotičnom mestu Stagiranin ne kazuje ništa pobliže o datoj znanosti, na čega je mislio naslućuje se kada se pročita poslednji pasus *Druge analitike* (100b5-17). Iz ovog pasusa najpre se saznaje kako nema (ili doslovno „neće biti“) znanosti o načelima, da bi se potom saznalo i kako to ne znači da isti neće biti i shvatljivi, već da će načela biti dosegnuta duhovnim zrenjem, intuicijom, neposrednim „dodirom“ uma.²⁶ Aristotel će sve to potkrepiti tvrdnjom kako načelo dokaza nije dokaz,

---

Zürich 1985, s. 311.

23 Jeger je, po enciklopediji *Britanika* (*Encyclopedia Britannica*), autor jedne od dve najutičajnije knjige napisane o Aristotelu tokom čitavog dvadesetog veka. Autor druge knjige, spomenut u *Britanici*, jeste Černis (H. Cherniss).

24 O strukturi i kompoziciji pojedinih knjiga *Metafizike*, pa i poglavlja unutar samih knjiga, pisali su brojni autori. Videti: W. Jaeger, *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann, Zürich 1985, s. 171-236, 366-392; W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford 1997, pp. XIII-XXXIII; C. Kirwan, *Aristotle Metaphysics Books Γ, Δ, and E*, Clarendon Press, Oxford 1993, pp. 75-200; S. Makin, *Aristotle Metaphysics Book Θ*, Clarendon Press, Oxford 2006, pp. XI-XXII; J. Annas, *Aristotle's Metaphysics Books M and N*, Clarendon Press, Oxford 2003, pp. 78-88.

25 W. D. Ross, *Aristotle's Physics*, Oxford University Press, Oxford 1998, p. 37.

26 Na pitanje kako um postaje „umstven“, Stagiranin je u *Met.* 1072b20-21 odgovorio sa (prev. Ž. Kaluđerović): „dodirujući i misleći tako da su isto mišljenje i mišljeno“ (*διγγάνων και*

kao što ni znanost nije načelo znanosti. On će, zatim, staviti um, noetičko mišljenje, da bude načelo znanosti, koji time popunjava mesto ranije neobjašnjene ne-apodiktičke znanosti. U poslednjem delu *Druge analitike* filozof iz Stagire kaže kako ne samo da je um načelo znanosti, nego je on, što je važnije, i načelo načela, i dodaje, kako se znanost kao celina odnosi prema celini stvari jednako onako kako se i um odnosi prema načelu.

Načela su aksiomska, samoizvesna i nisu predmet silogističkog dokazivanja. Bez takvih osnovnih i nedokazivih istina postojao bi ili regres u beskonačnost ili rđavi krug, a napredovanje u samim znanostima bilo bi nemoguće. Nakon ovoga već je izvesnije zašto Aristotel ne istražuje, recimo, ideju uzroka²⁷ iz koje bi potom *a priori* dedukovao njenu podelu na odgovarajuće vrste.

Očekivano je, stoga, što se Aristotel u nastavku A knjige *Metafizike* usmerio na ispitivanje učenja svojih prethodnika,²⁸ želeći da utvrdi da li se kod njih može pronaći neka druga vrsta uzroka. Ako se ne pronađe ni jedna druga, smatrao je Stagiranin, plodnost istraživanja ogledaće se u tome što će se posedovati veća pouzdanost i poverenje u rezultate vlastitog rada, izloženog najpre u *Fizici*.

Još jedno pitanje bilo je predmet istraživanja potonjih komentatora Aristotelovih dela, a to je da li postoji dublji smisao u redosledu kojim on navodi svoje uzroke. Na maločas citiranom mestu u *Metafizici* (983a24-32) re-

---

νοῦν, ὥστε ταῦτὸν νοῦς καὶ νοητόν). Grčko *διγγάνω* („dotaći“, „dirati“) na prvi pogled zbunjuje zbog svojih „čulnih“ asocijacija. Ono je u datom kontekstu svakako metafora, i ovim specifičnim izrazom misli se barem na dve stvari. Prvo, na odsustvo svake mogućnosti pogreške koja je karakteristična za opažanje vlastitim čulima (*De an.* 430b29-31), i drugo, na odsustvo posrednika u slučaju „dodirivanja“. Tako da τὸ διγγεῖν, najverovatnije, označava poimanje koje je nepogrešivo i neposredno.

27 Grčku reč *αἴτιον* kod Aristotela teško je razlučiti od reči *ἀρχή*. On sam ih vrlo često upotrebljava u paru, „prva načela i uzroci“, pa zato i kaže na jednom mestu da su „načelo“ i „uzrok“ jedna priroda (*μὴ ἀ φύσις*) (*Met.* 1003b23), i da ovo dvoje slede jedno drugo bez obzira na to da li su ili ne objašnjeni istim pojmom. U Δ knjizi *Metafizike* na samom kraju kazivanja o „načelu“, Stagiranin još eksplicitnije poručuje da se u isto toliko značenja govori o „uzrocima“ koliko je govoreno o „načelima“, i zaključuje (prev. Ž. Kaluderović): „Jer svi su uzroci načela“ (*πάντα γὰρ τὰ αἴτια ἀρχαί*) (*Met.* 1013a17).

28 Za Stagiranina je filozofska tradicija temelj na koji se on oslanja, te iz mnogih stranica njegovih spisa izbija respekt spram preteča. Aristotel stalno traži ono zrnce istine koje će biti luča koja će se prenositi na naredne generacije, i zato je zahvalan „starima“ nezavisno od toga da li je saglasan sa njihovim stavovima (*Met.* 993b11-19) (u sličnom tonu Stagiranin piše i u *SE* 183b17-26). Može se reći da je Aristotelu tradicijski niz od *teologa* preko *fisiologa*, pa sve do Platona, omogućio utemeljenje metafizike u A knjizi *Metafizike*. Detaljnije videti u autorovom radu. Ž. Kaluderović, „Aristotel kao istoričar filozofije“, u: *Zeničke sveske*, broj 23/16, Zenica jun 2016, str. 341-356.

dosled je sledeći: formalni, materijalni, eficientni i finalni uzrok.²⁹ U *Fizici* (194b23-35, 198a22-24) postoji jedna izmena u nabranjanju. Na prvo mesto stavljen je materijalni uzrok, a potom slede formalni, eficientni i finalni. Da li je ova razlika puka koincidencija ili u sebi nosi neku skrivenu poruku koju treba odgonetnuti? Da li zaista navođenje formalnog uzroka kao prvog u *Metafizici* smera da istakne njegovu vodeću ulogu u Aristotelovom razumevanju metafizike? Da li je ta njegova naglašena uloga još pojačana umetnutom opaskom koja ide neposredno nakon pominjanja „bivstva” (*οὐσίαν*) i „onoga što bejaše biti” (*τὸ τί ἦν εἶναι*) („jer se ono ‘zašto’ konačno svodi na pojam [stvari], a ono prvo ‘zašto’ jeste uzrok i načelo” (*ἀνάγεται γὰρ τὸ διὰ τί εἰς τὸν λόγον ἔσχατον, αἴτιον δὲ καὶ ἀρχὴ τὸ διὰ τί πρῶτον*))? Da li je, s druge strane, redosled u *Fizici* takav, zbog toga što je prilikom klasifikovanja znanosti fizici pripala uloga discipline koja se, iako teorijska, bavi onim što je pokretno i neodvojivo od stvari, pa tu činjenicu treba istaći i prilikom nabranjanja uzroka? Ili jednostavno zato što će se onaj drugi, formalni, uzrok izučavati negde drugo podrobnije, pa mu drugo mesto u *Fizici* sasvim i pristaje?

Autorovo mišljenje je da je premalo objašnjenja i uputa na osnovu kojih bi se, makar i implicitno, zaključilo da ima nečeg sudbonosnog u ovom Aristotelovom okretanju redosleda formalnog i materijalnog uzroka na navedenim mestima u *Metafizici* i *Fizici*. Da sled uzroka ne predstavlja nikakav „misteriozni ključ” za neko novo čitanje problema kauzalnosti, biće pokazano navođenjem nekih mesta iz Stagiraninovog *corpusa* koji obrađuju pomenu tu problematiku. U *Met.*1013a24-1013b3 redosled izgleda ovako: materijalni, formalni, eficientni i finalni uzrok, a u *Met.*1044a33-1044b1 on je sledeći: materijalni, eficientni, formalni i finalni. I u *Fizici* postoji mesto gde je redosled „neočekivan”, naravno za one koji veruju u viši smisao ređanja uzroka. To je pasus u *Phys.*198a16-21, a uzroci su navedeni ovim redom: formalni, eficientni, finalni i materijalni. U spisu *Usnulo i budno stanje* (*Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρευσης*) 455b14-16, redosled uzroka je: finalni, eficientni, materijalni i formalni uzrok. Za kraj ovog nabranjanja evo kako redosled uzroka izgleda u delu *O rađanju životinja* (*Περὶ ζώων γενέσεως*) 715a4-7. Prvo je naveden finalni, za njim formalni, potom materijalni, i na kraju eficientni uzrok. Na osnovu ovih navođenja iz Aristotelovih spisa može se uočiti da ne postoji nikakva zakonitost u ređanju ni jednog od uzroka, te da se samo na osnovu redosleda uzroka ne mogu povlačiti nikakve dalje implikacije o većoj ili manjoj važnosti pojedinih uzroka u celini Aristotelovog filozofskog stvaralaštva.

29 Autor je detaljno položio računa o sva četiri uzroka u, već pominjanom, radu o Aristotelovoj kauzalnoj shemati. Videti: Ž. Kaluđerović, „Stagiraninova *aitiologija*”, u: *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo 2013, str. 78-92.

Osim podele na pomenute četiri vrste (*εἴδη*) uzroka,³⁰ Stagiranin u *Metafizici* i *Fizici* uvodi i njihovu dodatnu diferencijaciju, govoreći da se uzroci mogu razlikovati i u načinu (*τρόπος*), pri čemu se u svakom od ovih razlikuju po dva smisla (*Met.*1013b28-1014a25; *Phys.*195a27-195b21). Sumarno prikazana ova dva mesta izgledala bi ovako: Postoji šest načina uzroka: 1.) pojedinačni uzrok, 2.) rodni, 3.) pridolazeći, 4.) rodno-pridolazeći, 5.) spoj pojedinačnog i pridolazećeg, i 6.) spoj rodnog i rodno-pridolazećeg. Pored toga, uzroci mogu biti prikazani „svojstveno” (*οἰκείως*) i „prema pridolazećem” (*κατὰ συμβεβηκόσ*). Konačno, svaki od šest navedenih načina može biti razmatran u dva smisla, bilo kao „udejstven” (*ἐνεργούντα*) bilo kao „moguć” (*δυνάμενα*).³¹

Pojašnjenje bi, na Aristotelovom tragu, moglo glasiti: Uzrok odgovarajuće statue može biti: 1.) pojedinačni uzrok, „svojstveno” (ili „po sebi”), tj. vajar, 2.) rod pojedinačnog uzroka po sebi, tj. umetnik, 3.) pojedinačni pridolazeći uzrok, tj. Poliklet, 4.) rod pojedinačnog pridolazećeg uzroka, tj. čovek, 5.) spoj pojedinačnog uzroka po sebi i pojedinačnog pridolazećeg uzroka, tj. vajar Poliklet, i 6.) spoj roda pojedinačnog uzroka po sebi i roda pojedinačnog pridolazećeg uzroka, tj. umetnik-čovek (u stvari „umetnički čovek”).

I na ovom mestu pokazuje se koliko se obazrivo moraju razmatrati fundamentalni Stagiraninovi pojmovi, kao što je pojam „uzroka”.³² Ne sme se povoditi za pukom istovetnošću jezičkog izraza i pritom prenebregnuti višeznačnost grčkog *αἴτιον*.³³ Zato jeste, između ostalog, i predmet istraživanja u

30 Za koje Lojd (G. E. R. Lloyd), u knjizi o razvoju i strukturi Aristotelovog mišljenja, kaže da su uvek razlučivi u logičkom smislu, ali ne i u stvarnosti. On piše da je tvar često kontrastirana sa ostala tri uzroka uzeta u celini (G. E. R. Lloyd, *Aristotle: the Growth and Structure of his Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, p. 60). Stejs (W. T. Stace), u osobenoj kritičkoj istoriji grčke filozofije, konstatuje da se formalni, eficientni i finalni uzrok stapaju u jedinstveni pojam koji Aristotel zove oblikom stvari. Pošto je materijalni uzrok nesvodiv na bilo koji od preostala tri uzroka, Stejs zaključuje da se treba suočiti sa jednom jedinom antitezom, onom stvari i oblika (W. T. Stace, *A Critical History of Greek Philosophy*, MACMILLAN AND CO., LIMITED, London 1950, p. 274). I Vindelband (W. Windelband), slično kao i Stejs, beleži da su, nasuprot stvari, tri ostala principa samo različiti izrazi za istu stvar, s obzirom da (prev. N. Šašel, D. Grlić, D. Pejović) „oblik stvara ne samo uzrok, nego i rezultat događanja”, precizirajući da se ovo pre svega odnosi na slučaj „organskog događanja” (V. Vindelband, *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007, str. 107).

31 O originalnosti Aristotelovog doprinosa rešenju aporije nastajanja posredstvom slojevitih pojmova mogućnost (*δύναμις*) i udejstvenost (*ἐνεργεία*), odnosno usvrhovljenost (*ἐντελέχεια*), detaljnije videti u autorovom tekstu. Ž. Kaluderović, „Mogućnost, udejstvenost i usvrhovljenost”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VIII, br. 8, Banja Luka 2012, str. 115-135.

32 Aristotel je bio prvi koji je posvetio posebnu pažnju samom pojmu uzroka, premda kod njega nema formalne definicije uzroka uopšte. Umesto toga, kao što je navedeno, pokazano je da pojam uzroka može imati četiri vrste, šest načina, dva pripisivanja i dva smisla.

33 Imenica ženskog roda *αἰτία*, kao i njen na ovom mestu navedeni pandan u srednjem rodu

Δ knjizi *Metafizike*, koja razmatra mnogoznačno iskazane to jest jednakoimene stvari. U devetom poglavlju prve knjige *Metafizike* Aristotel, štaviše, zaključuje da je opšta pogreška njegovih prethodnika bila upravo u tome što su hteli da istraže elemente bića, ne razlikujući pritom osnovna značenja odgovarajućih filozofskih pojmova. Ovo ne znači da Stagiranin težište filozofskog istraživanja sa ontologije prebacuje na semantiku, kako bi se moglo, eventualno, zaključiti. Sve vreme mora se imati na umu da iza ove jezičke višeznačnosti i podela leži jedinstvo pojma i stvari, pri čemu je „sama stvar” i dalje u prvom planu.

Povratak na drugo poglavlje A knjige *Metafizike* pokazuje da Aristotel želi da pokaže da mudrost, u svom najtemeljnijem smislu, nije poetička disciplina. Prilikom izlaganja njenog nepoetičkog karaktera, Stagiranin daje i kratak pregled nastanka i cilja ove znanosti.

Filozofija počinje čuđenjem (*Met.*982b11-21).³⁴ Preciznije rečeno, filozofiranje počinje sa čuđenjem oko „očutih aporija”, ide preko većih stvari poput nebeskih tela, pa stiže sve do nastanka čitavog univerzuma. Čuđenje, svakako, sadržava u sebi i dimenziju neznanja. Neznanje, napominje Aristotel, jeste neznanje uzroka. Ljudi se uvek čude kada vide posledicu a ne mogu da uoče uzrok njenog događanja. Svesnost ovog neznanja najčešće nastupa u trenutku kada čovek zaključuje da se nešto odigrava na način koji je suprotan od uobičajenog. Primer koji se navodi su marionete od kojih niko ne očekuje da se kreću ili čak da igraju uz odgovarajuću muziku. Tada postaje jasno da postoji neki skriveni uzrok. Čovekova prirodna težnja za znanjem potpomognuta i nekom vrstom bojazni od neznanja, kao i neophodnom dozom drskosti, nagoni ljude da traže uzroke pomenutih pojava. Slični procesi dešavaju se i prilikom rešavanja geometrijskih, astronomskih ili bilo kojih drugih problema.

Traženje uzroka odgovarajućih događaja Stagiranin je već nagovestio da će obaviti uz pomoć mudrosti, te se njegovo interesovanje u nastavku teksta

---

αἴτιον, imaju najmanje dve grupe značenja. Osnovno je ono koje referira na „uzrok”, „povod”, „razlog”, „početak”, „izvor”, „osnov”. U drugom smislu reč je o „krivici” zbog prekršaja nekog reda stvari i „tužbi”, „prigovoru”. Ros kaže da od četiri Aristotelova uzroka samo dva, efikasniji i finalni, odgovaraju uobičajenom značenju „uzroka” u engleskom jeziku (W. D. Ross, *Aristotle*, METHUEN & CO LTD, BARNES & NOBLE INC, London, New York 1966, p. 73).

34 O čuđenju kao onome što pokreće na filozofiranje Aristotel piše i u spisu *O nebu* 294a11-28, ali i na drugim mestima (Vid. H. Bonitz, *Index aristotelicus* (Vol. 5), Walter de Gruyter & Co, Berlin 1975, 323a45-59). O istoj temi piše i Platon, na primer u *Teetetu* 155d i *Filebu* 14c-e. Kod Platona čuđenje je pre svega usmereno na ideje (*Parmenid* 129c), dok je kod Aristotela to slučaj sa čulnim svetom (što je vidljivo i iz njegove beleške u PA645a5-17, gde na kraju pasusa (PA645a16-17) navodi (prev. Ž. Kaluderović): „Jer u svim prirodnim [bićima] postoji nešto začuđujuće“ (*ἐν πάσι γὰρ τοῖς φυσικοῖς ἕνεστί τι θαυμαστόν*). Aristotel, *O delovima životinja* (u *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*), PAIDEIA, Beograd 2011, str. 27-28, 645a16-17. Grčka reč *θαυμάζειν*, inače, sem čuđenja znači i zadivljenost, pa i poštovanje.

prve knjige *Metafizike* ponovo usmerava ka ovoj znanosti. Novi kvalitet mudrosti, koji on pominje (*Met.*982b25-28), jeste da je ona jedina uporediva sa slobodnim čovekom, a kako je slobodan jedino onaj čovek koji (prev. Ž. Kaluđerović) „postoji zbog sebe, a ne zbog nekog drugog” (ὁ αὐτοῦ ἕνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὄν), tako je i mudrost jedina slobodna među znanostima, jer (prev. Ž. Kaluđerović) „jedina je ona radi sebe same” (μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἕνεκὲν ἑστίν). Mudrost je i najdostojnija poštovanja i božanska je u dvostrukom smislu: prvo jer je jedino bog,³⁵ ili on ponajviše, može posedovati, i drugo, zato što je predmet ove znanosti bog, jer se on, kaže Aristotel, svima čini nekakvim uzrokom i načelom.

Stagirinin ovaj segment razmatranja mudrosti zaključuje poznatom konstatacijom da su sve druge znanosti nužnije od mudrosti, ali da bolja nije nijedna (*Met.*983a10-11).

Sažeto izlaganje prethodnih Aristotelovih stavova izgledalo bi ovako: polazna tačka ispitivanja bila je situirana u stvarima čulnog univerzuma. Postupak koji je sledio objašnjavanje je ovih stvari preko njihovih uzroka. A cilj koji treba dostići su prva načela i uzroci, koji će obezbediti potpuno zadovoljavajući odgovor na probleme oko kojih su se ljudi čudili. Stagirinin (*Met.*983a20-23) na koncu jednostavno kaže:

35 To što Aristotel koristi član za muški rod (ὁ) uz imenicu θεός („bog”), npr. u *Met.*983a6 i u 7. glavi Λ knjige *Metafizike*, nije, kao što su neki komentatori tvrdili, nikakav nagoveštaj monoteizma to jest personalnog Boga. Iz 8. glave iste Λ knjige može se, recimo, uočiti da broj nepokretnih pokretača o kojima se govori ne samo da nije jedan, nego čak varira između 47 i 55 (*Met.*1074a10-14). Na više mesta u *Nikomahovoj etici* (1101b19, 1101b23, 1122b20, 1123a10, 1123b18, 1134b28, 1137a28, 1145a23, 1158b35, 1159a7, 1160a24, 1162a5, 1164b5, 1178b8, 1179a24, 1179a25, 1179a30), naprosto se koristi množina i govori o bogovima (οἱ θεοί), što samo pokazuje da Aristotel, kao ni većina Grka, nije bio mnogo zainteresovan za određenje broja bogova. U spisu *Velika Etika* (1208b26-32), Stagirinin izričito kaže da greše oni koji misle da može postojati prijateljstvo prema bogu, jer niti za njegovog boga ima smisla reći da može biti predmet ljubavi, niti bi takav bog mogao da uzvрати našu ljubav. Kao što i u drugoj knjizi spisa *O filozofiji*, s pravom poriče svrsishodnost prinošenja žrtava i odavanja bilo kakvih drugih sličnih počasti bogovima. Bog filozofa iz Stagire nije nešto što se izdiže iznad sveta u istinsku sferu transcendencije, već je on prezentan u svim vidovima grčkog života i slojevima grčke stvarnosti. Aristotelov bog nije ni stvorio svet, koji je postojao oduvek i postojaće zauvek, nego mu je samo preko pokretanja prvog neba mišljenjem i kroz finalnu uzročnost obezbedio večito kretanje. Bog kao nepokrenuti pokretač, pokreće sve stvari na taj način što mu one teže, voleći ga. Njegov bog je i potpuno depersonalizovan, te je neopravdano stavljati veliko slovo prilikom prevoda *Metafizike*, ili bilo kog drugog Stagirininovog spisa, jer u njegovoj teologiji nema mesta za bogočoveka i prava religiozna osećanja. Aristotelovo određenje boga kao mišljenja mišljenja, konačno, samo je dosledno logički izvedena operacija koja sledi iz čina postavljanja mišljenja na pijedestal svega. Detaljnije o Stagirininom poimanju boga videti u autorovom radu. Ž. Kaluđerović, „Aristotelov nepokretni pokretač”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VI, br. 6, Banja Luka 2009, str. 155-172.

Rečeno je dakle kakva je priroda tražene znanosti, i šta je cilj koji treba da postigne naše traženje i čitavo istraživanje.³⁶

τίς μὲν οὖν ἡ φύσις τῆς ἐπιστήμης τῆς ζητουμένης, εἴρηται, καὶ τίς ὁ σκοπὸς οὗ δεῖ τυγχάνειν τὴν ζήτησιν καὶ τὴν ἄλλην μέθοδον.

LITERATURA

- Allan, D. J., *The Philosophy of Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 1979.
- Annas, J., *Aristotle's Metaphysics Books M and N*, Clarendon Press, Oxford 2003.
- Arhe*, Časopis za filozofiju, god I, br. 2, Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, Novi Sad 2004.
- Aristotel, *Analitika I-II. Kategorije . O izrazu*, PAIDEIA, Beograd 2008.
- Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988.
- Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992.
- Aristotel, *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *O duši. Nagovor na filozofiju*, Naprijed, Zagreb 1987.
- Aristotel, *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
- Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988.
- Aristotel, *O rađanju životinja*, PAIDEIA, Beograd 2011.
- Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
- Aristotel, *Topika. Sofistička opovrgavanja*, PAIDEIA, Beograd 2008.
- Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.
- Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
- Bonitz, H., Seidl, H., *Aristoteles' Metaphysik I-II*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1982.
- Bonitz, H., *Index aristotelicus* (Vol. 5), Walter de Gruyter & Co, Berlin 1975.
- Cherniss, H., *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1944.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy VI*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.

36 Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 9, 983a20-23. Ladanov prevod je: „Time je dakle rečeno što je narav tražene znanosti i što je cilj koji treba postići naše traženje i cjelokupno istraživanje” (Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 9). Pojam *σοφία* kod Aristotela može biti razumljen u širem smislu, recimo u *Nikomahovoj etici* (1141a24, 1141b2-3) ili u pominjanom dijalogu *De philosophia*, gde se navodi pet različitih primena *sophie*, kao što i na nekim mestima u *Metafizici* (982a12-14) „mudrost” nije obeležje neke specifične znanosti, već izvrsnosti u bilo kojoj. Upoređujući, međutim, niz beleški iz prva dva poglavlja A knjige *Metafizike* (982a2-3, 982a14-16, 982a25-28, 982b4, 982b7-8, 983a6), utvrđeno je, ipak, da Stagiranin misli na sasvim određenu znanost odnosno na metafiziku.

- Hankinson, R. J., "Philosophy of Science", u: *The Cambridge Companion to ARISTOTLE*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije II*, Kultura, Beograd 1964.
- Jaeger, W., *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann, Zürich 1985.
- Kaluderović, Ž., „Aristotel kao istoričar filozofije”, u: *Zeničke sveske*, broj 23/16, Zenica jun 2016.
- Kaluderović, Ž., „Aristotelov nepokretni pokretač”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VI, br. 6, Banja Luka 2009.
- Kaluderović, Ž., „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje” i odgovornosti kod životinja”, u: *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb 2011.
- Kaluderović, Ž., „Mogućnost, udejstvenost i usvrhovljenost”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VIII, br. 8, Banja Luka 2012.
- Kaluderović, Ž., „Stagirininova *aitiologija*”, u: *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo 2013.
- Kirwan, C., Aristotle *Metaphysics* Books Γ, Δ, and E, Clarendon Press, Oxford 1993.
- Koplston, F., *Istorija filozofije Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd 1991.
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Lloyd, G. E. R., *Aristotle: the Growth and Structure of his Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Makin, S., Aristotle *Metaphysics* Book Θ, Clarendon Press, Oxford 2006.
- Perović, M. A., *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013.
- Platon, *Fileb*, u: *Meneksen. Fileb. Kritija*, BIGZ, Beograd 1983.
- Platon, *Parmenid*, Kultura, Beograd 1959.
- Platon, *Teetet*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 2000.
- Ross, W. D., *Aristotle*, METHUEN & CO LTD, BARNES & NOBLE INC, London, New York 1966.
- Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Ross, W. D., *Aristotle's Physics*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Ross, W. D., "The development of Aristotle's thought", u: I. Düring, G. E. L. Owen (eds.), *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG, Göteborg 1960.
- Sedley, D. (ed.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Stace, W. T., *A Critical History of Greek Philosophy*, MACMILLAN AND CO., LIMITED, London 1950.
- Vindelband, V., *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

STAGIRITES' DEFINITION OF WISDOM

Abstract: The author begins his examination of Aristotle's definition, but also of the origin and purpose of wisdom with the sentence that opens the *Metaphysics* ("All men by nature desire to know") which is the key to understanding this entire manuscript, and which simultaneously reveals the motive of the entire creative work of the philosopher of Stagira. According to Aristotle, this self-evident human longing for cognition, due to its natural reasoning, is independent of any pragmatic and utilitarian intentions. The article then analyzes the different types of knowledge which the Stagirites graded from the lowest one – sensation, then memory, appearance, experience, art and wisdom, which is at the top of the scale of knowledge. The notion of wisdom, according to these considerations, is based primarily on the knowledge of causes. It could be said that the higher and the more general causes the one knows, the wiser he shall be considered. This highest kind of knowledge, therefore, should demonstrate what things are and why they are. In his research, primarily of *Metaphysics* Book A, the author finds that wisdom, in addition to being the science about the universal, it represents the hardest and most exact science, which is more capable of teaching and which is most authoritative of the sciences. Finally, only "wisdom", "metaphysics", "science of first principles" fully corresponds to the concept of science that seeks the truth and whose purpose is knowledge for the sake of knowledge.

Keywords: Aristotle, definition, wisdom, knowledge, principles, causes, science, metaphysics

Primljeno: 22.02.2017.

Prihvaćeno: 09.05.2017.

